

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'367

Т. В. Беляєва, Н. В. Щербакова

КАТЕГОРІЯ НАСЛІДКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

(Рецензія на монографію [С. І. Дорошенка], Н. В. Кринської
«Структурно-семантичний синтаксис: складні речення
з компонентом наслідку». Харків: ФОП Панов А. М., 2019. – 168 с.

На початку 2019 року побачив світ один із тих наукових проєктів, що ними жив і снів до останніх днів свого земного життя видатний український учений-мовознавець, доктор філологічних наук, професор Сергій Іванович Дорошенко, інші ж іще чекають свого часу. Це ж видання стало можливим завдяки зусиллям учениці й послідовниці знаного професора, колишньої його аспірантки, Наталії Володимирівни Кринської, яка є співавтором монографії, й адресоване воно насамперед науковцям, викладачам, магістрам, студентам філологічних спеціальностей.

Як видається, цінність пропонованої публікації полягає не тільки в поширенні здобутих дослідниками нових даних про категорію наслідку, а передусім у забезпеченні перспективи подальшого вивчення цієї категорії з погляду встановлення можливих семантичних відтінків, створюваних у межах кожного структурного типу складного речення, а також у виявленні лексичних і текстових потенцій формування відношення наслідку.

У роботі представлено цілісний аналіз семантико-синтаксичної категорії наслідку в книжних стилях сучасної української мови на рівні складного речення різних типів: складнопідрядного, складносурядного і безсполучникового. Як зазначається в передмові до публікації, картотека з понад 3000 одиниць складних речень із наслідковою предикативною частиною, використана в ході наукового дослідження, слугувала проведенню тонких наукових спостережень і підтвердженню доказовості отриманих результатів. Окремо слід вказати й на значну бібліографічну складову рецензованої праці, що забезпечила її авторам глибину наукового аналізу.

Монографія чітко структурована. Логіку будови роботи визначає запропонований у «Вступі» погляд на основні риси лінгвістичної категорії наслідку в семантичній структурі складного речення крізь призму пошуків взаємозв'язку філософського, логічного й лінгвістичного аспектів у потрактуванні досліджуваного явища. Застосування такого підходу дозволяє створити широке тло для усвідомлення самого поняття наслідку, який визначає опосередковане причиною (підставою) буття.

Філософське розуміння відношення «причина – наслідок» спирається на існування генетичного зв'язку між окремими станами видів і форм

матерії в процесі її руху та розвитку й зумовлює підстави для усвідомлення такого зв'язку в логіці й лінгвістиці. Автори наголошують, що для розуміння семантико-синтаксичних відношень у межах складного речення визначальним є тільки характер обставин події, який безпосередньо чинить вплив на наслідок і постає у вияві наслідку фактичного чи наслідку гіпотетичного. Якщо в основі фактичного наслідку подія-причина, подія-привід, то в основі гіпотетичного наслідку – умова, що підтверджується і своєрідністю вживання форм дієслів-присудків головної і підрядної частин в усіх типах складних речень (С. 11).

Відтак предметне відношення «причина – наслідок», у якому безпосередньо враховуються відношення об'єктивної дійсності, знаходить своє вираження у відповідних синтаксичних конструкціях, тобто типові граматичні значення в межах причиново-наслідкових речень визнається семантико-синтаксичним.

Такий висновок спричинився авторським застосуванням триаспектного (філософського, логічного, лінгвістичного) підходу до розгляду категорії наслідку, що своєю чергою дозволило визначити специфіку категорії наслідку в семантичній структурі складного речення: 1) наслідок виникає в результаті взаємодії подій; 2) наслідок спричинюється подією (причиною, підставою), що закріплюється в дотриманні вимоги: наслідок можливий лише за умови існування іншої події, яка його спричинила; 3) для категорії наслідку релевантна модальність реальності, що відбиває об'єктивність існування причиново-наслідкових відношень у дійсності; 4) вираження події-підстави і наслідку знаходить відбиття і в часовому співвідношенні: наслідок завжди йде за причиною (підставою) (С. 13).

Ретельно виписаний термінологічний апарат дослідження, пропонований авторами рецензованої праці (див. С. 15–21), безперечно позитивно спрацьовує як на рівні побудови тексту, так і полегшує його сприйняття. Окрім того у «Вступі» й актуалізується вже відоме в царині семантичного синтаксису, і наголошується на ніким раніше не досліджуваних аспектах функціонування речень із відношенням наслідку, зокрема, йдеться про необхідність визначити граматичну функцію тих чи тих засобів зв'язку в межах досліджуваних складних синтаксичних структур (сполучників, сполучних слів тощо).

Оскільки в роботі аналізуються всі типи складного речення, то не могли залишитися поза увагою дослідників і питання визначення сутності безсполучниковості, для цього цілком виправданим, на нашу думку, стало використання методологічних засад аналізу із використанням учення про дихотомію мови і мовлення.

Розділ перший «Вираження наслідку складнопідрядними реченнями» присвячено з'ясуванню проблеми вивчення складнопідрядних речень наслідку, передусім розв'язанню питання про граматичний зв'язок у цьому виді складного речення, уточненню його структурно-семантичних ознак,

особливостей будови, пошукові смислових відтінків, засобів поєднання предикативних частин і функційних особливостей речень із різними засобами зв'язку.

Для з'ясування окреслених питань здійснено аналіз як традиційних поглядів на складнопідрядне речення наслідку, так і новітніх. Авторами роботи було встановлено, що існує нагальна потреба в уточненні, розв'язанні й доповненні даних синтаксичної науки щодо з'ясування природи цих утворень. Слід зазначити, що в роботі успішно застосовуються три базових підходи для розв'язання поставлених завдань: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний.

Ретельне опрацювання існуючих наукових джерел, яке ґрунтується на згаданих підходах, дозволило авторам монографії висновкувати: у складнопідрядних реченнях наслідку головна частина не характеризується абсолютною семантичною незалежністю (як визначалось у наукових джерелах), оскільки наслідкова частина речення завжди пов'язана з ремними елементами головної частини тобто зі словом, словосполученням, що викликає наслідок.

Зазнало уточнення й твердження про зв'язок між головною і підрядною частинами – зміст підрядної частини залежить від семантики лексичних елементів, використовуваних для змалювання ситуації, що визначає наслідок, — це може бути не тільки вся головна частина речення (як стверджувалося раніше), а й окреме слово чи ж дієприслівниковий зворот як складник напівпредикативного сполучення, чи ж окремий предикативний центр. Отже, наслідкова підрядна частина, і це підтверджено прикладами, досить часто супроводжує не весь зміст головної частини, а лише деякі її складові (див. С. 31-34).

Окрім констатації, що сполучник **так що** диференційований і використовується лише для формування постпозитивного наслідкового компонента, у дослідженні наголошується ще й на тому, що він (сполучник) використовується в українській мові як загальностильовий граматичний елемент. Автори називають й інші засоби оформлення підрядного зв'язку, окремо виділяючи ті, що використовуються суто в книжній (писемній) мові і виникли для уточнення у вираженні «тонкощів» наслідку (С. 36) як результату певних роздумів, умовиводів, спостережень тощо, як-от у такому реченні: *«Хоч і дуже далеко це значення («хімо» – литво) від сучасного, проте «литво», як і всяка плавка металу, – хімічний процес, так що зв'язок між минулим і сучасним спостерігаємо»* (С. 37), де хоч і «власне наслідку» немає, проте наслідкова частина складного речення формує логічний умовивід.

Особливої уваги дослідників потребували новостворені сполучники такі, як **внаслідок чого, в результаті чого, від чого, через що** і прийменниково-займенникові поєднання, що завдяки наявності в їхньому складі однакових прийменників: **внаслідок, в результаті, від, завдяки, через** не тільки нагадують сполучники, а й створюють відношення наслідку, проте не належать до

сполучників, вони є лише сполучними засобами. Суттєву відмінність яких становлять займенники в їхньому складі: у сполучниках вони відносні, а в прийменниково-займенникових поєднаннях – вказівні. Показово, що деякі мовознавці вводили такі прийменниково-займенникові поєднання до розряду сполучників (див. С. 48).

Цілком закономірно, на нашу думку, що другий розділ монографії присвячено дослідженню складносурядного речення із відношенням наслідку. Хоча сучасна синтаксична наука й «беззастережно визнає існування складносурядних речень із причиново-наслідковою семантикою» (див. С. 66), однак науковий інтерес до такого виду речень не згасає і обґрунтовується невідповідністю між граматичною будовою (у своєму складі речення має сполучники сурядності **і, а**) і тими відношеннями, які виникають між предикативними частинами речення, що за своїм смисловим значенням виявляють схожість із складнопідрядними реченнями. Автори послідовно доводять, що сполучники **і, а** самостійно не створюють у реченні причиново-наслідкової залежності, але, виконуючи функцію приєднання, можуть виступати в ролі граматично спеціалізованого показника значення наступності (слідкування), що цілком уписується в рамки філософського розуміння наслідку як опосередкованого причиною буття.

Отже, сурядні сполучники в реченнях із семантикою наслідку не можуть самостійно виконувати функцію експлікатора причиново-наслідкового відношення, проте в роботі представлено цілу групу сурядних речень із писемного мовлення, створюваних уведенням до їхньої другої предикативної частини експлікаторів наслідку: **тому, внаслідок (цього), в результаті (цього), завдяки (цьому), звідси, отже, таким чином**. Частотність уживання таких речень, як засвідчує авторська картотека, є значно більшою, ніж тих, що містять у своєму складі лише сурядні сполучники **і** або **а** (у значенні **і**).

Природно, що третій розділ роботи «Вираження наслідку в структурі безсполучникових складних речень» сфокусовано на розкриття сутності й особливостей функціонування наслідкових складних безсполучникових конструкцій. Слід зауважити, що безсполучниковим реченням у науковій біографії професора С. І. Дорошенка належить особливе місце. Свого часу в дисертаційному дослідженні він визначив їхній реченнєвий статус; спираючись на засади структурно-семантичного принципу класифікації, довів доцільність поділу безсполучникових складних речень на структури з одnofункціональними (речення перелічувальної семантики) і різнофункціональними (всі інші – зіставні, протиставні, причиново-наслідкові тощо) предикативними частинами; звернув увагу на існування безпосередньої залежності у формуванні значення цих речень від граматичних форм вираження присудків предикативних частин, тобто від видо-часових і способових форм дієслів.

Тому й не дивно, що особлива увага дослідників у третьому розділі монографії приділяється передусім розглядові теоретичних питань, пов'язаних

із визначенням граматичного статусу та семантико-синтаксичних ознак безсполучникових складних речень з компонентом наслідку. Отже, логічною і переконливою, з нашого погляду, є думка, що підтверджується застосуванням трансформаційного методу дослідження й презентується авторами розвідки наприкінці цього розділу: закріплений порядок розташування частин, видо-часова і спосібна співвіднесеність, характер розташування лексичних компонентів у кожній із частин, наявність експлікатора в наслідковій предикативній частині – усе це забезпечує можливість для функціонування безсполучникового речення з чітко означеним наслідком.

Доведено також, що безсполучникові складні речення як рівноправні входять до синонімічного ряду складних речень із причиново-наслідковим відношенням, проте парцеляція їм не властива на відміну від сполучникових складних речень. Відсутність сполучника в безсполучниковому складному реченні не дозволяє розділити його на парцелят і основну частину. Приклади навмисно здійсненого розриву частин цілого переконують у близькості безсполучникового речення з причиново-наслідковою семантикою до текстових утворень (див. С. 144).

Студіювання категорії наслідку, здійснене професором С. І. Дорошенком разом із доцентом Н. В. Криською, надало докази того, що в українській мові й надалі спостерігається тенденція до розширення засобів вираження причиново-наслідкових відношень у системі складного речення різних типів, використовуваних у книжних стилях.

Уважаємо, що монографія «Структурно-семантичний синтаксис: складні речення з компонентом наслідку» не залишиться поза увагою української наукової спільноти, а визначені її авторами перспективи подальших спостережень відкривають нові горизонти майбутнім дослідникам-граматистам.

Надійшла до редакції 23 березня 2019 року